



Г.О. Лозова\*

## ЗАКОНОДАВЧЕ ВИЗНАЧЕННЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

Відповідно до п. 1 ст. 92 Сімейного кодексу України (далі — СК України) шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям. Як бачимо, шлюбний договір може бути укладений між особами, які планують вступити до шлюбу та створити сім'ю, або вже між подружжям, які фактом реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану встановили створення нової сім'ї. Крім того, у випадку, коли шлюбний договір укладається до реєстрації шлюбу, він набирає чинності лише у день реєстрації шлюбу (п. 1 ст. 95 СК України).

Тож зв'язок нового на сьогоднішній день інституту шлюбного договору з інститутами сім'ї та шлюбу є очевидним. З огляду на все вищенаведене, актуальним є з'ясування поняття "сім'я" та "шлюб" у СК України.

Сім'я як багатогранний осередок нашого суспільства<sup>1</sup> є одним з найдавніших соціальних досягнень людства і відіграє виняткову роль у житті суспільства та його стабілізації. Як первинна група особливого роду<sup>2</sup> сім'я є єдиним і незамінним виробником членів суспільства, у тому числі людини-працівника, людини-власника, людини-політика, носія культурних, духовних, національних цінностей тощо<sup>3</sup>. Забезпечуючи передачу культурного спадку, вона відображає, як у краплі води, всі протиріччя розвитку навколишнього світу. Через свої багатогранні внутрішні та зовнішні зв'язки та соціальні функції сім'я чутливо реагує на всі соціальні, економічні, правові зміни, що відбуваються в її сфері і впливає таким чином на суспільство.

Значення інституту шлюбу в сімейному праві України також важко переоцінити. Шлюб є зовнішнім вираженням наявного факту сімейного зв'язку та шлюбно-сімейних відносин, які складають внутрішній зміст поняття шлюбу. У свій час Є.М. Ворожейкін зазначав, що потреба вступу до шлюбу буде існувати вічно, так як у своїй основі він має біологічний мотив, який полягає в природній потребі людей протилежної статі у шлюбному спілкуванні один із одним<sup>4</sup>.

Доволі часто поняття "шлюб" ототожнюється з поняттям "сім'я", а така його ознака, як стійкість — зі стабільністю сімейних відносин. Розглядаючи проблему співвідношення понять "сім'я" та "шлюб", радянські вчені доходили висновку, що шлюб як такий складає серцевину сім'ї<sup>5</sup>. Зокрема, А.М. Нечаєва зазначала, що якби шлюб не був основою сім'ї, то він також не був би предметом регулювання законодавством, і якщо особи, які укладають шлюб, не мали на меті створення сім'ї, то мало б місце використання форми не за призначенням з усіма подальшими несприятливими правовими наслідками<sup>6</sup>.

На нашу думку, сьогодні для встановлення таких аналогій є певні підстави. Адже укладення шлюбу дійсно у більшості випадків слугує першою сходинкою до створення сім'ї. В свою чергу, припинення шлюбу, як правило, безпосередньо залежить від руйнування сім'ї. Однак, незважаючи

© Лозова Г.О., 2006

\* аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

<sup>1</sup> Ершова Н.М. Вопросы семьи в гражданском праве. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 4-6; Тадевосян В.С. Семья и закон. — М., 1974. — С. 5-8; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшеченко (голова редкол.) та ін. — К., 1998. — Т. 5. — С. 495-496.

<sup>2</sup> Философская энциклопедия. Гл. ред. Ф.В. Константинов. — М., 1967. — Т. 4. — С. 579.

<sup>3</sup> Большая Советская Энциклопедия. Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. — М.: Советская энциклопедия, 1976. — Т. 23. — С. 225-226.

<sup>4</sup> Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР. — М., 1972. — С. 109.

<sup>5</sup> Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. — Т. 2. — М., 1955. — С. 169; Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. Опыт социологического исследования. — М.: Мысль, 1964. — С. 177.

<sup>6</sup> Нечаева А.М. Семья и закон. — М., 1980. — С. 169.



на це, шлюб та сім'я аж ніяк не є тотожними поняттями.

Питання вироблення універсального поняття сім'ї досі належить до числа дискусійних. Так у соціологічному розумінні сім'я переважно розуміється як заснована на шлюбі, кровній спорідненості, всиновленні чи іншому прийнятті дітей на виховання соціальна клітинка, яка створює окрему ланку господарства і характеризується спільністю життя, побуту, спільною культурою, взаємною повагою і турботою, моральною та матеріальною відповідальністю, а також взаємодопомогою у вихованні підростаючого покоління, в якій знаходять своє повне задоволення найбільш глибокі почуття людей<sup>7</sup>.

З юридичної точки зору сім'ю визначають як:

- об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинних зв'язках, усиновленні чи інших формах сімейних відносин між особами та характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, забезпечуючи продовження роду і виховання дітей<sup>8</sup>;

- коло осіб, які пов'язані правами і обов'язками, що випливають із шлюбу, родинності, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання та покликаними сприяти укріпленню та розвитку сімейних відносин на принципах моралі<sup>9</sup>.

Вищевикладені визначення сім'ї з точки зору соціології та права дають змогу виділити наступні ознаки сім'ї. Насамперед, сім'я, безумовно, є певним об'єднанням осіб, яке утворилось у результаті укладення шлюбу, кровного споріднення, факту усиновлення чи іншої форми прийняття дітей на виховання. Такому об'єднанню властиве спільне проживання та ведення спільного господарства, наявність взаємних сімейних особистих та майнових прав та обов'язків, а також взаємна моральна і матеріальна підтримка. Метою утворення сім'ї, як правило, є народження та виховання підростаючого покоління. В той же час це не означає, що, коли в подружжя немає дітей, немає і сім'ї. За таких обставин метою створення сім'ї виступатиме підтримання чоловіком та дружиною інтимних стосунків.

У сімейному праві досі спірним є питання співвідношення такої ознаки сім'ї, як спільне життя з іншими ознаками: спільне проживання та ведення спільного господарства. Сьогодні більшість авторів визнає, що перше поняття, а саме спільне життя, повністю охоплює і поняття спільного проживання та ведення спільного господарства, і, крім того, поняття взаємної моральної та матеріальної підтримки<sup>10</sup>. Як зазначає В.А. Рясенцев та І.В. Жилінкова, спільне життя — це також і взаємна спільність сімейних інтересів (духовних, господарських, майнових, відносно дітей тощо), взаємна потреба людей у постійному спілкуванні один із одним<sup>11</sup>.

ВСК України міститься стаття 3 "Сім'я", в якій зазначається, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства (п. 1). Далі в п. 2 ст. 3 СК України вказується, що сім'ю складають особи, які

<sup>7</sup> ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, Volume 9, William Benton, Publisher. — 1970. — P. 54-58.; Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. / Редкол.: Ф.С. Баби́чев (гл. ред. ЦСЭ) и др. Ответ. ред. А.В. Кудрицкий. — К., 1989. — Т. 3.: 1989. — С. 167; Советское семейное право: Учебник / Под ред. В.А. Рясенцева. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 42; Советское семейное право: Учебник / Под ред. В.Ф. Маслова и А.А. Пушкина. — К., 1981. — С. 117; Право и защита семьи государством / Е.Г. Азарова, Ю.А. Королев, Е.В. Кулагина и др. — М., 1987. — С. 10; Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. Опыт социологического исследования. — М.: Мысль, 1964. — С. 17; Сімейне право України: Підруч. / за ред. В.С. Гопанчука. — К., 2002. — С. 30; Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. — К.: Істина, 2003. — С. 12.

<sup>8</sup> Свердлов Г.М. Советское семейное право. — М., 1958. — С. 162; Тархов В.А. Советское семейное право. — Саратов, 1963. — С. 82; Юркевич Н. Г. Советская семья. Функции и условия стабильности. — Минск, Изд-во БГУ, 1970. — С. 72; Рясенцев В.А. Советское семейное право. — М., 1982. — С. 42.

<sup>9</sup> Жилінкова І.В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї. Автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Харк. нац. юрид. академія Укр. ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — С. 9; Сімейне право: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / С.П. Індиченко, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера, Л.А. Савченко. — К., 1997. — С. 34.

<sup>10</sup> Бошко В.И. Очерки советского семейного права. Перераб. и доп. В.А. Рясенцевым. — К., 1952. — С. 88;



спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Згідно з п. 4 ст. 3 СК України сім'я виникає на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Прогресивність запровадження ст. 3 СК України сьогодні ні в кого не викликає сумніву, чого не можна сказати про змістове наповнення окремих її частин та не зовсім досконалий спосіб викладу статті, в якій розкривається поняття "сім'я"<sup>12</sup>. Перш за все, незрозуміло, яка саме частина статті розкриває поняття "сім'я": пункт 1, 2 чи 4, і чому законодавець окремо розмежовує властиві сім'ї ознаки та підстави для виникнення сім'ї. Якщо брати до уваги лише ознаки сім'ї, зафіксовані в п. 2 ст. 3 СК України, без врахування підстав, визначених в п. 4 ст. 3 СК України, виникає ситуація, коли ці ознаки можуть бути притаманні будь-якій групі людей, які разом живуть, ведуть спільне домашнє господарство і пов'язані, наприклад, взаємними борговими зобов'язаннями. Очевидно, що такий союз не можна назвати сім'єю. По-друге, спірним є прив'язка підстав виникнення сім'ї до моральних засад суспільства (п. 4 ст. 3 СК України). Не зрозуміло, хто, і керуючись якими уявленнями про мораль, буде визначати, чи суперечить певна підстава для виникнення сім'ї моральним засадам суспільства. Адже моральні засади суспільства є оціночною категорією, оскільки в кожній людині мораль своя, змістове наповнення якої природно випливає з самого факту соціальності та формування свідомості людини. З огляду на це, доречним, на нашу думку, є законодавче закріплення певних моральних принципів та устоїв, що протягом багатьох століть вкоренилися в українському суспільстві.

Питання правової природи шлюбу також досі не знайшло свого однозначного вирішення. Радянське законодавство про шлюб та сім'ю не містило легального поняття шлюбу. Це була прерогатива винятково юридичної науки. Так, Г.Ф. Шершеневич вважав, що шлюб — це союз чоловіка та жінки з метою співжиття, заснований на взаємній згоді та укладений у встановленій формі<sup>13</sup>. На думку В.І. Бошко та Г.М. Матвеева, шлюб — це вільний, рівноправний, як правило, довічний союз чоловіка та жінки, що укладений з дотриманням встановлених в законі умов та порядку, спрямований на створення сім'ї та породжує у них подружні права та обов'язки<sup>14</sup>. А.І. Пергамент визначала шлюб як вільний, добровільний, рівноправний союз чоловіка та жінки, заснований на почуттях взаємного кохання та поваги, який укладений з метою створення сім'ї<sup>15</sup>. Інші автори розглядали шлюб більш широко — як правовий інститут, як складне багатоаспектне явище соціального життя<sup>16</sup>.

Втілюючи в життя норми Конституції України, сучасне українське сімейне законодавство зробило серйозний крок, зафіксувавши в п. 1 ст. 21 СК України шлюб як сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. В той же час, виходячи з того, що будь-яке правове поняття повинне містити достатню сукупність ознак, наявність яких давала б змогу розкрити його правову сутність, наведене поняття має суто формальний характер і не розкриває повною мірою зміст цього поняття, а дає його лише в тих межах, у яких відносини шлюбу регламентуються сімейно-правовими нормами. Термін "сімейний союз", що дається в легальному понятті, містить у собі й спрямованість на створення сім'ї, й породження прав і обов'язків подружжя. Але в ньому відсутні такі ознаки як свобода, рівноправність, добровільність, не сказано також про виникнення на його основі подружніх прав та обов'язків, хоча останнє положення й закріплене у ч. 1 ст. 36 СК України.

Гостро постає і питання про приналежність шлюбу до цивільно-правового чи сімейного

<sup>12</sup> Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю.С. Червоного. — К.: Істина, 2004. — С. 66; Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. — К.: Істина, 2003. — С. 10; Сімейне право України: Підручник / Баранова Л.М., Борисова В.І., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. — К., 2004. — С. 49.

<sup>13</sup> Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.) / Э.А. Суханов (авт. вступ. ст.). — М.: СПАРК, 1995. — С. 263.

<sup>14</sup> Бошко В.И. Очерки советского семейного права. Перераб. и доп. В.А. Рясенцевым. — К., 1952. — С. 104; Матвеев Г.К. Советское семейное право: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 39.

<sup>15</sup> Пергамент А.И. Краткий популярный словарь-справочник о браке и семье. — М., 1982. — С. 34.

<sup>16</sup> Кудрявцев О.Н. Правовое регулирование брака в СССР // Проблемы социалистической законности. — Вып. 3. — Харьков, 1978. — С. 40.



правочину. Щодо цього в юридичній науці досі немає єдиної точки зору. Так, радянські фахівці сімейного права А.М. Белякова, В.А. Рясенцев, Г.К. Матвеев, В.Ф. Маслов, О.А. Пушкин, В.С. Гопанчук вважають, що згода вступити у шлюб не є цивільно-правовим договором, обґрунтовуючи це тим, що для виникнення шлюбу необхідний юридичний склад, елементами якого є взаємна згода осіб, які беруть шлюб, та окремо акт його реєстрації у відповідних органах<sup>17</sup>. На противагу цьому, російські вчені М.В. Антокольська та М. Кротов, враховуючи позицію В.І. Даниліна та С.І. Реутова, які вважали шлюбний правочин двостороннім юридичним актом сімейного права<sup>18</sup>, визначають згоду вступу у шлюб як цивільно-правовий договір і аргументують це тим, що шлюбні відносини виникають з одного юридичного факту — правочини осіб, які вступають до шлюбу, а акт державної реєстрації є частиною цієї угоди подібно до випадку, коли цивільно-правовий договір підлягає реєстрації і форма договору є його частиною. Проаналізувавши ці позиції, Ю.С. Червоний дійшов до висновку, що шлюб як такий все-таки є правочиною, але аж ніяк не цивільно-правовим<sup>19</sup>. Пояснює він це тим, що шлюб як правочин спрямований, у першу чергу, на створення сім'ї, а не на виникнення, зміну та припинення цивільно-правових правовідносин.

Слід відзначити, що в радянський період інститут шлюбу та інститут правочину розглядалися як несумісні через панування думки про особисто-довірчий та безкорисливий характер відносин сторін у сімейних правовідносинах. Сьогодні є очевидним, що погляд щодо приналежності шлюбу до категорії правочину є цілком припустимим з огляду на посилення дослідження юридичною наукою договірного аспекту в сімейних правовідносинах. У той же час, слід наголосувати на тому, що шлюб є правочином особливого роду.

Отже, з огляду на все вищевказане, нами зроблені такі висновки.

Сім'я та шлюб, безумовно, належать до правових явищ і входять до складу категоріального апарату юридичної науки. Крім того, безпосередньо назва кодексу — Сімейний, а також те, що поняття сім'ї та шлюбу, члена сім'ї доволі часто зустрічаються в Сімейному кодексі та багатьох інших нормативно-правових актах, зумовлюють необхідність законодавчого визначення сім'ї та шлюбу. І для правильного застосування цих термінів на практиці необхідно чітко розуміти, що мається на увазі. Відсутність єдиного підходу до тлумачення законів, коли постає питання про сім'ю та шлюб, може породити різні суб'єктивні оцінки та неоднакові погляди щодо поведінки подружжя в роботі суду, правоохоронних органів, органів опіки та піклування тощо. З огляду на це, з метою внесення ясності автором цього дослідження пропонується внести відповідні зміни до ст.ст. 3 та 21 Сімейного кодексу України, беручи до уваги, що: "сім'єю вважається об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, кровному спорідненні, усиновленні чи інших формах взяття дітей на виховання, а також на інших підставах, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, і яке пов'язує своїх членів спільністю життя та інтимних стосунків, а також взаємними правами і обов'язками".

"Шлюб — це добровільний, рівноправний, спрямований на створення сім'ї сімейний союз чоловіка та жінки, що зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану і є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя".

*Стаття рекомендована до друку відділом проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*

<sup>17</sup> Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. — К.: Істина, 2003. — С. 54; Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю.С. Червоного. — К.: Істина, 2004. — С. 45.

<sup>18</sup> Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. — Свердловск: Уральский ун-т, 1989. — С. 65.

<sup>19</sup> Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. — К.: Істина, 2003. — С. 54.